

Giriş

Dünyanın tek ve bir bütün olması gibi insanlığın tarih ve kültürü de bir bütündür. Bunun içindeki Türk diliyle meydana getirilen edebiyat da tek ve bir bütündür.

Türkistan'ın dünya kültürünün beşiği olduğuna dair düşünce, bugün cahil milletleri o kadar ilgilendirmese bile ilmî bir itiraf olarak hızla yayılmaktadır. Türkistan kültür ve edebiyatının hayat bulduğu tarihî ve coğrafi mekânların ekseriyetinin bugünkü Özbekistan sınırları içinde bulunduğu, Semerkand, Buhara ve Taşkent'in M.Ö. 600 yılından başlayarak Alp-Er Tonga ile annesinin Türkistan'da kurdukları devletin merkezi olduğu, Amuderya ve Sırderya boylarında daima hareketli bir hayatın sürdüğü, Köktürkler, Karahanlılar, Harezmsahlar ve Timurlular'ın bu ülkede büyük devletler kurdukları ve bunlardan da büyük bir kültür mirasının kaldığı da herkesçe bilinmektedir. En önemlisi bugünkü Özbek dili, tam manâsıyla eski Türkistan Türkçesidir. Ahmet Yesevî'yi bugün Özbeklerin orijinalinden okuyabilmeleri, bunun bir delili sayılabilir. Aynı şekilde Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğünde zikrettiği nazım parçaları ve bilhassa Semerkand şehrini kuran Alp-Er Tonga'nın ölümü üzerine söylenen ağıtın bugünkü Özbekçeye yakınlığı da bu kanaati kuvvetlendirmektedir. Dört bin yıl önce teşekkül eden Sümer destanı, dikkatleri üzerine çeken Alp-Er Tonga destanı, Turan'ın eski kültür merkezlerinde bulunan Köktürk alfabesiyle yazılmış Tonyukuk (712), Kültigin (731) ve Bilge Kağan (735) âbidelerindeki edebî ve tarihî metinler ve hatta Fergana vadisinde bulunan (1990) ve Köktürk alfabesiyle yazılmış en eski eserler olarak kabul edilen keramikler üzerindeki metinlerle bugünkü Özbekçe arasındaki yakınlık ve kelime yönünden benzerlikler de pek çoktur. Bu delillere bakarak Özbek edebiyatının Alp-Er Tonga destanıyla

başladığını söylemek mümkündür.

Yazılı Turan edebiyatını, Türkistan şiirini M.Ö. 7. yüzyıldan itibaren başlatmanın haklı sebepleri bulunmaktadır. Çünkü Turan hakanı Alp-Er Tonga, İran şahı Keyhüsrev tarafından 626 yılında öldürülmüştür. Alp-Er Tonga'nın ölümü üzerine söylenen destan da, ya saraydaki bir ozan tarafından veya savaşta ve barışta daima Alp-Er Tonga ile beraber olan bir bahşı-şair tarafından söylenmiştir. Çünkü bu destana ait manzum parçaların yüksek bir sanat eseri olması, bunu ispat etmektedir. Böyle bir eserin bir heveskâr tarafından söylenmiş olması mümkün değildir. Bu manzum parçaların Kâşgarlı Mahmud'a ulaşıncaya kadar bin beş yüz yıl yaşaması da, sanatkârının güçlü bir şair olduğunu göstermektedir. Meşhur İranlı şair Firdevsî, Şehname adlı eserinde, Alp-Er Tonga'nın adını "Afrasyab" olarak zikretmekte ve onun ağzından şöyle demektedir: "Dünyanın üçte ikisinin hakanıyım; İran da, Turan da sarayımdır."

*Üçden ikki cahân zî-ri pâytmdır,
Erâni, Turanı hem sarayımdır.*

(Şehname, tere. Ş.Şâmuhammedov, Taşkent-1975, c.1,s.602)

Bugünkü Özbeklerin ataları olan Türkistanlı eski Türkler, Alp-Er Tonga'nın dediği gibi dünyanın üçte ikisine hâkim oldular. Alp-Er Tonga'ya Farsçada Afrasyab denildiğini ve tarihî bir şahsiyet olduğunu, Kutadgu Bilig'in müellifi Yusuf Has Hâcib'den sonraki müellifler de bildirmektedirler. Bugünkü Semerkand yakınlarındaki Alp-Er Tonga tarafından kurulmuş eski Semerkand harabeleri de Afrasyab adını taşımaktadır. 19. yüzyıla kadar şifâhî olarak nesilden nesle intikal eden Aysuluv destanının ise, Herodot tarihinde anlatılan hadiselerle, yani işgalci İran şahı Keyhüsrev'i yenen

Massagetler melikesi Tomaris ile oğlu şehzade Spargapis tarihiyle olan benzerliğini Özbek ilim adamları kaydetmektedirler. (Bkz. Muhammedali Koşmakov, Çeçenlikde Sözde Suvdeyin Akıb, Taşkent-1978, s.128-129)

Özbek edebiyatı tarihini yazma faaliyetleri, Prof. Abdurauf Fitrat'ın 1928 yılında basılan Özbek Edebiyatı Nemuneleri-I'yle başlamıştır. Daha sonra Alim Şerefiddinov'un iki ciltlik Özbek Edebiyatı Tarihi Hrestomatiyası (1941, 1945), Natan Mallayev, Vâhid Abdullayev ve Gulam Kerimov'un yazdıkları Özbek Edebiyatı Tarihi (üç kitab, 1963, 1965,1976) tekrar tekrar basıldı. Özbekistan İlimler Akademisi A.S.Puşkin Dil ve Edebiyat Enstitüsü tarafından hazırlanan beş ciltlik Özbek Edebiyatı Tarihi (1978) ise bu sahadaki en önemli çalışmalardan biridir. Bu eserde en eski dönemden itibaren 1917 yılına kadar olan edebiyat ciddi şekilde tahlil edildi. 1917'den sonraki dönem ise, Özbek Sovyet Edebiyatı Tarihi Oçerki-1,11 (1961 -1962) ve üç cilt dört kitaptan ibaret Özbek Sovyet Edebiyatı Tarihi (1967-1972) adlı eserlerde geniş şekilde ele alındı. Ancak bu eserlerde ve ders kitaplarında sömürgecilik ideolojisinin tesiri görülmektedir. Bu eserler, bazı sınırlama ve yanlışlıklara rağmen önemini muhafaza etmektedir. Çünkü bu kitaplar, sömürgecilik döneminde eski ve zengin edebiyatı, kültür dünyasını tanıtmak bakımından büyük bir hizmeti yerine getirdi. Bazı siyasî ve dinî sınırlamalar hariç tutulacak olursa, bu kitaplar hizmet etmeye devam edecektir.

"Türkistan" ve "Türkistanlı Türk" adları, 1924 yılında, Rus sömürgecilik siyasetinin bir eseri olmak üzere Türkistan'da birkaç cumhuriyetin kurulmasının ardından kasden yok edildi. Hâlbuki o zamana kadar Türkistan'da bir Türk hayatı mevcuttu. Türkistan'daki üç hanlık, Ruslar tarafından yıkıldıktan sonra da "Türkistan askerî valiliği" teşkil edilmiş ve "Türkistan ülkesi" denilmiştir. Bolşevik ihtilâlden sonra da "Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" kurulmuş ve 1917 yılı Nisan ayındaki kurultayda, Türkistan'da devlet dilinin "Türk dili" olduğu ilân edilmiştir. 1918 yılında Taşkent'te Türk Sözi gazetesi çıkarılmış, Türk Ocağı kurulmuştu. Türkistan devlet neşriyatı tarafından pek çok millî ruhta eser neşredilmişti. Hem Batılı, hem de Rus tarihçilerin kasden yanlış telif ettikleri eserlerinin tesiriyle ortaya çıkan "Özbek başka, Türk başka gibi gülünç anlayışlar ise sömürgecilik siyasetinin zehirli bir meyvesidir.

Hâlbuki Kâşgarlı Mahmud, Ahmet Yesevî, Timur, Uluğbey, Ali Şîr Nevâî, Bâbür, Ebûlgazi Bahadırhan, Behbûdî, Fitrat, Çolpan, Elbek gibi tanınmış şahsiyetlerin kendilerini Türk olarak tarif ettikleri ve "Türk diliyle yazdım" dedikleri, bütün kitaplarda kayıtlıdır. Bugün Özbekistan'da yaşayan Özbekler de, komşu cumhuriyetlerde, Doğu Türkistan'da, yani Uyguristan'da ve Afganistan'da yaşayan Özbekler de, aslen Türkistanlı Türklerdir ve kendisini Özbek sayan ve Şeybanî Han'la birlikte gelen Özbeklerle onlardan önce Türkistan'da yaşayan Türkistanlı Türklerin torunlarıdır. Milleti bölmeye yeltenenlerin sahte fikirlerine Türkistan edebiyatı bir bütün hâlinde karşı koyabilmiştir. Edebiyatın kınlamayan gücü de buradadır.

Natan Mallayev, Özbek Edebiyatı Tarihi adlı eserinde Türkistan edebiyatını tasnif ederken altı başlık altında değerlendirmektedir:

1. En eski edebî hatıralar,
- 2.10-12. yüzyıllar edebiyatı,
- 3.13. yüzyıl ve 14. yüzyıl başındaki edebiyat,
- 4.14. yüzyıl ortalarından 17. yüzyıla kadar olan edebiyat,
- 5.17. yüzyıldan 19. yüzyıl ortalarına kadar olan edebiyat,
- 6.19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyıl başlarındaki edebiyat.

Mallayev'in bu kitabında, en eski dönemden 12. yüzyıla kadar olan edebiyat hakkında geniş bilgi verilmektedir. Eski Türkistan edebiyatı örnekleri, folklor, efsane, mitoloji, halk kitapları, Avesta, Orhun ve Yenisey kitabeleri üzerinde durulmaktadır. Edebî şahsiyetler olarak Yusuf Has Hâcib, Ahmed Yüknekî, Ahmed Yesevî, Harezmi, Kulb, Sarayî, Durbek, Haydar Harezmi, Atâyî, Sekkâkî, Lûtfî, Nevâî, Bâbür, Muhammed Salih, Meclisi ve Hâce gibi şahsiyetlerin hayatı ve sanatı etraflıca ele alınmıştır. Biz bu antolojiyi hazırlarken tabîi olarak Mallayev'in eserinden de istifade ettik. Ancak yukarıda adı zikredilen sanatkarlar hakkında kendi kanaatlerimizle birlikte uygun gördüğümüz eserlerinden seçtiğimiz parçaları örnek olarak zikrettik.

Edebiyat ve dil tarihi, hiç şüphesiz bir milletin tesis ettiği devletin tarihi ile yakından ilgilidir. Bugünkü Özbekistan'ın Harezmi vilâyetinde, M.Ö. dört binli yıllara ait medenî hayatın izleri, ilim adamları tarafından araştırılmaktadır. Yine M.Ö.

ilk binli yılların ortalarında Soğd (bugünkü Zereşan, eski Türkler Söğüt vadisi derlerdi), Baktriya (bugünkü Sürhan vadisinde), Çaç (bugünkü Taşkent bölgesinde) ve Perikan (bugünkü Fergana vadisinde)'da devletleri vardı. Bu bölgelerde yaşayan eski Türklere İranlılar Sak veya Şak, Yunan tarihçileri ise İskit veya Massaget, diğer milletlerin tarihçileri de kendi dillerine göre başka adlar verdiler. Bu döneme ait tarihî eserlerde, Türkistan'ın eski kültürü hakkında geniş bilgi bulunmaktadır. Aynı şekilde antik tarihçilerden Herodot, Ktesiy, Poliensiy, Hares, Mitilenskiy'in eserleriyle, orta çağ tarihçilerinden Hamza İsfahanî, Taberî, Ma'sudî, Birunî, Saâlibî ve Bal'amî'nin eserlerinde de önemli bilgiler mevcuttur. Bu eserlerde, M.Ö. kurulan devletlerde, Harezmi'de Harezmi dili ve yazısı, Baktriya'da Yunan dili, Soğd'da Soğd dilinin kullanıldığı bildirilmektedir. Mecûsîlîğün (Zerdüştlüğü) kitabı olan Avesta da milâttan önceki yüzyıllarda Türkistan'da yazılmıştır. Birunî'nin bildirdiğine göre on iki bin koyun derisi üzerine altın harflerle yazılan bu kitabı, Makedonyalı İskender, Türkistan'ı istilâ ettiği sırada, tıp ve astrolojiyle ilgili bölümlerini Yunancaya tercüme ettirdikten sonra yaktırmıştır. Kitabın üç önemli nüshası bilinmektedir: Bu nüshalardan biri yakılmış, biri Yunanistan'a götürülmüş, üçüncü nüsha ise Mecûsîler tarafından muhafaza edilmiştir. M.S. 3. yüzyılda Sâsânîler döneminde Avesta'ya önce ilâveler yapılmış, ardından Pehlevî (Fars) diline tercüme edilmiştir. Bu yeni nüshada Afrasyab, yani Alp-Er Tonga ile ilgili rivayetler "Franasyan" adı altında verilmiştir. Bu kitap da eski Türkistan ve İran edebiyatının ortak eseri olarak değerlendirilmektedir. İlim adamları, Avesta'nın Baktriya ve Soğd dillerine yakın bir dille yazıldığını kaydetmektedirler.

Makedonyalı İskender'in istilâsıyla birlikte Yunan dili ve yazısı da Türkistan'a geldi. M.Ö. birinci bin yılında Harezmi ve Soğd yazılan yaygın olarak kullanıldı. Bunun ardından Kuşan ve Run (Köktürk, Orhun, Yenisey) yazıları kullanıldı. Daha sonra Uygur yazısı, ondan sonra da Arap yazısı kullanıldı. Bugünkü Özbek edebiyatının eski kaynak eserleri, bu yazılarla kaleme alınmıştır. Bu yazıların çoğu, onları kullanan devletlerin yıkılmasıyla birlikte tarihten silinmiştir. Fakat bu yazılarla kaleme alınan eserler, başka dillere tercüme edilerek veya şifâhî olarak muhafaza edilmiş ve bugüne ulaşmıştır. İşte bu tarihî hadiseler ve efsaneler hakkında Özbek edebiyat tarihlerinin hepsinde aynı görüşe yer verilmektedir. Bu tarihî ha-

diselerden birisi de Yunan tarihçileri Ktesiy ve Poliensiy'in eserlerinde zikredilen Amorg ve Sparetra hikâyesidir. Amorg, Saka Türklerinin hükümdarı, Sparetra da hükümdarın karısıdır. Tabî bu isimler Yunancaya göre tertip edilmiştir. Hikâyede anlatıldığına göre, İran şahı Kuruş (Keyhüsrev) Saka ülkesini, yani Turan'ı işgal ederek Amorg'u esir alır. Bunun üzerine hükümdarın karısı Sparetra, kendileriyle aynı soydan gelen kabileleri toplayarak büyük bir ordu hazırlar. Üç yüz bin erkek, iki yüz bin kadın askerle Kuruş'u yener ve kocası Amorg'u kurtarır.

Herodot'un eserinde de Massagetlerin hükümdarı Tomaris'in İran şahı Kuruş'la olan mücadelesi anlatılır. Tomaris hikâyesi, bütün Türk dünyasında bilinmektedir. Özbek folklorunun en eski örneklerinden biri sayılan Aysuluv efsanesi, Tomaris hikâyesinin bir varyantıdır. Bu efsane, tıpkı Alp-Er Tonga destanı gibi şifâhî olarak nesilden nesle intikâl ederek günümüze ulaşmıştır. Şırak hikâyesi de zaman olarak Tomaris dönemine ait bir rivayettir. Şırak, bir Türk çobanıdır. Turan'ı işgal eden İran şahı Dârâ (Daryüs)'mn ordusunu hile ile susuz çöllere götürür ve helak olmasında birinci derecede rol oynar. Şırak hikâyesiyle birlikte eski Yunan tarihçileri tarafından zikredilen birçok tarihî hikâye ve efsane, bugün Özbeklerle birlikte bütün Türkistanlıların ortak edebî mirasıdır.

Milâttan önceki dönemlerde bugünkü Özbekistan bölgesinde kurulmuş olan devletlere gelince, Sırderya ile Amuderya arasında eski Türkler yaşamış ve Harezmi, Soğd, Baktriya, Parfiya gibi devletleri kurmuşlardır. Büyük yerleşim merkezleri inşa etmişler ve orijinal bir kültür yaratmışlardır. Bu devletler, Turan içinde İran'la daima rekabet ve savaş hâlinde olmuş, uzun süre Ahamânîlerle mücadele etmişlerdir. Ahamânîler, M.Ö. 6. yüzyılda eski Türkistan'ın bazı bölgelerini ele geçirerek 630-330 yılları arasında hükümlan olmuşlardır. Makedonyalı İskender III. Dârâ'nın ordusunu yenince, Ahamânî hükümlanlığı da kendiliğinden sona ermiş ve aynı bölgeler bu defa da yüz elli yıl müddetle Grek-Makedon zulmü altında kalmıştır. İranlı işgalcilerle olan mücadelelerden geriye Alp-Er Tonga, Tomaris ve Şırak gibi efsane ve destanlar kalmasına mukabil, Grek-Makedon hâkimiyetine karşı olan mücadelelerden de Spitamen efsanesi miras kalmıştır. Bugün Özbekistan'da tıpkı Tomaris ve Şırak hakkında olduğu gibi Spitamen hakkında da şiir, piyes, hikâye ve romanlar yazılmakta, böylece şair ve yazarlar

eserlerinde, iki bin beş yüz yıllık eski tarihi bugünle birleştirmeye çalışmaktadırlar.

Makedonyalı İskender'in ölümünden sonra generalleri imparatorluğu paylaştılar. Böylece bu bölgede Salavkiler devleti kuruldu. M.Ö. 312 yılında kurulan bu devletin dili Grekçeydi. Parfiya ile Baktriya da bu devlete dahil edildi. Toharistan'la birlikte Soğd ve Harezmi devletlerindeki Türkler birleşerek Grek-Makedon işgalcilerini Turan ülkesinden sürdüler. Türkistan işgalcilerden kurtulduktan sonra, M.Ö. 2. yüzyılda Sırderya ile Amuderya çevresini içine alan Kaň devleti kuruldu. Dünya tarihinde ilk defa atlı arabayı kullananlar Kaňlılardır. O dönemde Sırderya'ya "Kaň suyu" deniliyordu. Kaňlılar daha sonra sınırlarını genişleterek Çin'den Aral'a kadar olan bölgede hâkimiyet kurdular. Büyük bir Kaňlı medeniyeti meydana getirdiler. Bürgüt kale, Koykınlgan kalesi gibi kaleler ve büyük şehirler inşa ettiler. Bugün Özbekistan'da Taşkent civarında Kaňlı adını taşıyan birçok köy bulunmaktadır. Kaň'da yaşadıkları için eski Türkistan Türklerine "Kaňlılar" adı verildi. Kaň devleti, M.S. 4. yüzyıla kadar yaşadı. Kaňlılar isimlerini muhafaza ederek 10. yüzyıl sonlarında kuzey-batıya göç etmişler, 11. yüzyılda da Anadolu, Balkanlar ve bugünkü Macaristan'a kadar yayılmışlardır. Kaňlılar döneminde sadece Fergana vadisinde yetmişden fazla yerleşim merkezinin kurulduğu ve parlak bir medeniyetin meydana getirildiği bilinmektedir.

M.S.1-4. yüzyıllarda Türkistan'dan Hindistan'a kadar uzanan geniş bölgede Kuşan devleti hüküm sürdü. Türkistan Türkleri, "Kuşan devri" olarak şöhret kazanan bu dönemde de büyük bir medeniyet meydana getirdiler. Tarihte Eftalitler, yani Ak-Hunlar diye bilinen devlet ise 5. yüzyılda kurularak Doğu ve Batı Türkistan'la birlikte Afganistan'a ve Hindistan'ın kuzeyine hükmetti. Ak-Hunlar, Soğd yazısını kullandılar, Soğdçayı resmî dil olarak kabul ettiler. Mecusîlik, Budizm ve Hristiyanlık, en yaygın dinler olarak kabul edildi. Buhara'daki Varahşa ile Sürhanderya'daki Balalıktepe, Ak-Hun medeniyetine ait en önemli kalıntılardır.

Ak-Hun devleti yıkıldıktan sonra yerinde Türk Hakanlığı kuruldu, ö.yüzyıldan itibaren hüküm süren Türk Hakanlığı, 8. yüzyılda Arap istilâsına maruz kalınca, eski medeniyete ait her şey, kütüphanelerle birlikte yok edildi. Araplara karşı isyanlar başladı. Bu isyan hareketlerinin etrafında efsaneler ve destanlar teşekkül etti. İsyancılar

bastırıldıktan sonra Türkistan, Sâ mânîlerle Tahinlerin idaresine geçti. Karahanlılar 999 yılında Sâ mânîlerin hâkimiyetine son verdi. Karahanlılardan sonra Harezmişahlann, Gaznelilerin, Cengiz Han ve oğullarının hâkimiyet dönemlerinde, bugünkü Özbekistan'da parlak bir medeniyet ve edebiyat meydana getirildi.

Gaznelilerle Selçuklular, aslen Türk oldukları hâlde Farsçayı resmî dil olarak kullandılar. İlk İslâmî dönemde bütün sanatkar ve ilim adamlarının eserlerini Arapça yazdıkları gibi (Saâlibî'nin Yetîmetü'd-Dehr adlı kitabında binden fazla Türkistanlı şair ve yazarın Arapça eserlerinden örnekler verilmektedir.), Gazneli ve Selçuklu dönemlerinde de Farsça yazıldı. Sadece Karahanlılar döneminde Türk diliyle eserler verildi.

Türkistan'da 8-10. yüzyıllarda Arap diliyle, 10-12. yüzyıllarda ise Fars diliyle meydana getirilen edebiyat da atalarımızın eseri olduğu için bize ait bir miras olarak değerlendirilmektedir. Türkistan Türklerinin Arap diliyle meydana getirdikleri edebiyat hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değilse de Nâdir İlmî, Farâbî, Birûnî, İbn Sina, Ahmed Fergânî, Harezmi gibi şahsiyetlerin dünya ilim tarihine ışık tutan eserlerini Arapça yazdıkları bilinmektedir. Aynı şekilde Türkistanlı hadis âlimlerinin ve İslâmî ilimlerde şöhret kazanmış diğer ilim adamlarının İslâm tarihindeki yeri, herkes tarafından kabul edilmektedir.

Türkistan Türklerinin Farsçayı kullanmaları ve Fars diliyle bir edebiyat meydana getirmeleri, çok önemli bir kültür hadisesidir. Ali Şîr Nevâî'nin kaydettiği gibi Farslar, Türkçeyi öğrenmede başarı gösterememişlerdir. Türkler ise başka bir dili öğrenmede fevkalâde kabiliyet göstermiş, Arap, Fars ve Hint dilleriyle pek çok edebî eser yazmışlardır. Aslen Semerkand Türklerinden olduğu hâlde Urduca yazan Mirza Gâlib'i, yine Semerkandlı oldukları hâlde Farsça yazan Dehlevî ile Bidil'i ve dünya çapında şöhret kazanmış olan Mevlânâ Celâleddin Rûmî'yi bu konu ile ilgili olarak hatırlamak yeterlidir.

* *

Şimdi biraz da Özbek edebiyatı tarihini yazmış olan ilim adamlarının usûlüne göre yazılı edebiyat örnekleri üzerinde durmak istiyorum. 10-12. yüzyıllara ait edebî metinler olarak Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lûgati't-Türk, Yusuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig, Edib Ahmed Yükneki'nin Atabetü'l-Hakâyık adlı eserlerine dikkat çekilmektedir. Bu eserler, "Türk halklarının ataları tarafından ya-

zılmış miras" ve "Türk halklarının ortak zenginliği" olarak kabul edilmektedir. Bu sanatkarların eserleri, bütün edebiyat tarihlerine, ders kitaplarına ve antolojilere dahil edilmektedir. Bu eserler tekrar tekrar yayımlanmakta ve ilim adamları tarafından incelenmektedir. Yine aynı dönemde yaşamış olan Ahmed Yesevî ile Süleyman Bakırğânî'nin sanatı ve eserleri Sovyet döneminde maalesef tek taraflı olarak değerlendirildi. Bu şahsiyetler, "dönemin mistik şairleri, eserlerinde inkılâp karşıtı ideolojilerin propagandasını yapmak üzere ortaya çıktılar" şeklinde değerlendirilerek mahkûm edildiler. Abdurauf Fıtrat, 1920'li yıllarda Ahmed Yesevî'nin eseri hakkında "zararlı" hükmünü verdi ve bu hüküm bütün Sovyet döneminde geçerliliğini korudu.

Edebiyatın parti tarafından idare edildiği bu toplumda, Ahmed Yesevî gibi ulu bir şair, Nevâî tarafından "Türkistan'ın pîri" olarak takdir edilmiş olmasına rağmen Nevâî'yi "Özbek edebiyatının kurucusu" olarak yüceltenler tarafından karalandı. Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesinin 1973 yılındaki özel toplantısında alınan kararlarda şu ifadeler yer almaktadır: "Yesevî, zalimin cefasını söz konusu ediyor, ancak o bu cefayı sona erdirmenin çarelerini göstermek veya hiç olmazsa karalamak yerine, insanları kanaate, zalimin cefasına boyun eğerek gerçek hayat meselelerini halletmekten vazgeçmeye davet etmektedir. Açıkça söylemek gerekirse, halkın elini, ayağını, zalimlerin karşısında zincirle bağlamayı gaye edinmektedir. Bu durum, aynı devirde yaşayan Süleyman Bakırğânî'nin eserleri için de geçerlidir." (Özbekistan ilimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü tarafından hazırlanan Özbek Edebiyatı Tarihi, Taşkent-1978, c.1, s.87) Bu görüş, 1990 yılına kadar devam etti. Bu tarihten sonra Yesevî ile Bakırğânî'nin eserleri tekrar tekrar yayımlandı. Özbekistan Yazarlar Birliği, Yesevî adına uluslararası bir ödül ihdas ederek bu sahada çalışanları değerlendirmektedir.

Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lûgati't-Türk adlı eseri, 11. yüzyıldaki Türk dünyası sözlüğü, edebiyatı ve folklorunu ihtiva eden bir eser olarak Özbekler için de önemlidir. Abdurauf Fıtrat, 1920'lerde bu eseri inceleyerek nazım parçalarını neşretmişti. Bu nazım parçaları, 1940'tan sonra antoloji ve ders kitaplarına da alındı. Eserin tamamı Salih Muttalibov tarafından tercüme edilerek üç cilt hâlinde yayımlandı (1960-1963). Aziz Kayumov'un Kadimiyyat Âbideleri'nde ise eserdeki atasözleri ve şairlere yer verildi.

Aynı dönem sanatkarlarından Yusuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig adlı eserinin üç nüshasından birisi de Taşkent'te bulunmaktadır. Bu eser de 1920'lerden itibaren incelemeye alınmıştır. 1971 yılında eserin tamamı neşredilmiştir. Eserin dili bugünkü Özbekçeye çok yakındır.

Bu dönemde yaşamış sanatkarlardan biri de Edib Ahmed Yügnekî'dir. Onun doğduğu Yügnek köyünün adını taşıyan köylerden biri Semerkand, diğeri Yessi şehri yakınlarındadır. 1971 yılında tam metni yayımlanan Atabetü'l-Hakâyık adlı eseri üzerinde Aybek, S.Mutallibov, N.Mallayev ve K.Mahmudov incelemelerde bulundular.

13 ve 14. yüzyıllarda edebiyat, cereyan eden siyasî değişikliklerle yakından ilgilidir. Cengiz Han ve oğulları, Turan ülkesine hâkim oldular. Reşideddin'in Câmîü't-Tevârih, Cüveynî'nin Târîh-i Cihangüşâ, Benâkatî'nin Ravzatü'l-Esbâb fî't-Tevârîhu'l-Ekâbir ve'l-Ensâb, Kazvinî'nin Nûzhetü'l-Kulûb adlı eserlerinde, daha sonra yazılan Barthold'un Moğol İstilasî Devrinde Türkistan, B.Grekov ve A.Yakubovski'nin Altın Ordanın Düşüşü ve S.Tolstov'un Eski Harezmi Medeniyeti gibi eserlerde, bu dönem hakkında geniş malûmat verilmektedir. Bu dönemde bazı ilim adamları ve sanatkarlar, Cengiz Han'ın nüfuz edemediği ülkelere göç ederek Türkçe, Farsça ve Arapça eserler verdiler. Aslen Semerkandlı olan meşhur şair Hüsrev Dehlevî'nin "Aydınların Hindistan'a gitmeleri boşuna değil." sözü, bu durumu açıklamaktadır. Babasıyla birlikte Belh'i terk etmeye mecbur kalan Mevlânâ Celâleddin Rûmî, eserlerini Anadolu sahasında verdi. Buharalı şair ve ilim adamı Muhammed Avfî, Taşkentli şair Bedri Çâcî, Nahşab(Kaşkaderya)lı şair Ziya Nahşabî gibi sanatkarlar Hindistan'da Türkçe ve daha çok Farsça eserler verdiler. Bu dönemin önemli şahsiyetlerinden olan Muhammed Semerkandî, eserlerini Türkçe, Arapça, Farsça ve Moğolca yazdı. Pürbahâî Câmî ise Türkçe, Farsça ve Moğolca eserler verdi. Harezmlî Pehlevan Mahmud (Palvan Velî) ise sadece Farsça eserler verdi. Türkistanlı sanatkar ve ilim adamları, dinî mevzularda da Türkçe eserler vererek bu sahada da önemli bir merhale katettiler. Hüsam Kâtib'in Kitâb-ı Cümcüme, Ali ibn Mahmud'un Nehcü'l-Ferâdis, Kissa-i Yûsuf, Harezmlî Şeyh Şerîfî'nin Muînü'l-Mürîd adlı eserleri, bu bakımdan önemlidir.

Bu yüzyıllarda edebiyatın mevzuu genişlemiş, nazım şekilleri çoğalmıştır. Mesnevî ile birlikte gazel, murabba, rubai, muhammes, kaside şeklinde

manzum eserler yazılmaya başlandı. Bu dönemin şairlerinden Seyf Sarâyî, Mevlânâ Abdülmecid, Mevlânâ Hâce İshak Harezmî, Tuğlı Hâce, Ahmed Hâce Sarâyî, Mevlânâ İmâd Mevlevî, Mevlânâ Kadı Muhsin ve Hâceinî gibi şahsiyetler, gazel şeklinde pek çok eserler verdiler. Seyf Sarâyî'nin Süheyl ü Güldürsün, Kutb'un Hüsrev ü Şirin, Harezmî'nin Muhabbetnâme adlı eserleri, mesnevi tarzının tekâmül etmesi bakımından önemlidir. Aynı dönemde Harezm'in Ribât-ı Oğuz bölgesinden yetişen Rabgûzî, nesir sahasının ilk örneği sayılan Kıssa-i Rabgûzî adlı eserini yazdı.

14. yüzyıl ortalarından 17. yüzyıla kadar devam eden dönem, klâsik edebiyatın altın devri olarak kabul edilir. Timur'un tarih sahnesine çıkması, imparatorluk başkenti olarak Semerkand'ı tercih etmesi, devlet idaresini Moğollardan, Arap ve Fars unsurlarından temizlemesi, Türkçeye ve Türk edebiyatına itibar etmesi, bu bakımdan çok önemlidir. Timur ve oğullarının hâkimiyet döneminde Doğu, Batı, Kuzey, Güney ve Orta Türkistan, bir bütün hâlinde yaşadı. İktisadî ve medenî gelişmeler büyük bir hız kazandı. Bu arada edebiyat da yeni bir merhaleye erişti. Bilhassa astronomi sahasında emsalsiz bir gelişme gerçekleşti. Semerkand'da Mirza Uluğbey, Kadızâde Rûmî, Gıyâseddin Cemşid ve Ali Kuşçu gibi ilim adamlarının faaliyetlerinin yanısıra sanat ve edebiyatta da önemli şahsiyetler eserler verdiler. Bu dönemde ilgili bilgileri Yezdî'nin Zafernâme, Ebrû'nun Zübdetü't-Tevârih, Abdürrezzak Semerkandî'nin Matlaü's-Sa'deyn, Mirhand'm yedi ciltlik Ravzatü's-Safâ, Handemir'in Habîbü's-Siyer, Vâsîfî'nin Bedâyü'l-Vakâyi' ve Zahirüddin Bâbü'rün Bâbü'rname adlı eserlerinde bulmak mümkündür. Yine bu dönemde mûsikî, resim, hattatlık ve mimarlık gibi sanatlarla beraber şüphesiz edebiyatta da en verimli çağ yaşandı. Haydar Harezmî, Durbek, Emîrî, Yakînî, Atâyî, Sekkâkî, Lûtfî, Hüseyin Baykara, Ali Şîr Nevâî, Bâbü'r, Şeybânî, Ubeydî, Muhammed Salih, Meclisî, Hâce gibi klâsik şairler hep bu dönemde yetiştiler. Bu şairler ve bilhassa Ali Şîr Nevâî, Türk şiirini "hakaret batağından şiir seviyesine" yükselttiler. Nevâî devrinde millî dil ve edebiyat mücadelesi yüksek seviyede seyretti. Arap ve Fars dilleri altında ezilen Türkistanlı aydınlar, ilim adamları ve sanatkârlar, Nevâî'nin etrafında birleştiler. Nevâî, sanatkârıyla ve Muhâkemetü'l-Lâgateyn adlı ilmî eseriyle, Türkçenin Farsçadan daha zengin ve kudretli bir dil olduğunu ispat etti. Azerbaycan Türklerinden Gençeli Nizamî'nin Fars diliyle yazdığı Hamse'sine

mukabil Ali Şîr Nevâî, Türkçe Hamse yaparak Türkçenin güzelliğini, zenginliğini, millî ruhu, Türk insanının iç dünyasındaki zenginliği gözler önüne serdi.

Bâbü'rün şiirleri ve bilhassa Bâbü'rname adlı eseri, sadece Özbek edebiyatı için değil, hatta bütün Türk edebiyatı için fevkalâde bir eserdir. Muhammed Salih'in Şeybânîname, Meclisî'nin Kıssa-i Seyfû'l-Mülûk adlı eserleri de Türkistan Türkçesiyle yazılmış güzel manzum romanlardır.

Türkistan'da Timur devletinin parçalanması, iç çekişmeler, taht kavgaları, ekonomik ve sosyal hayatla birlikte sanat hayatını da derinden etkiledi. Bu çöküşe rağmen, 17. yüzyıldan 19. yüzyıl başlarına kadar devam eden bu dönemde pek çok tarihî ve edebî eser verildi. Bu dönemde Hokand, Buhara ve Hive hanlıkları, Türkistan'a hükmetti. Her üç hanlıkta da kendine mahsus bir edebî muhit teşekkül etti. Nevâî'nin yaşadığı dönemde Hüseyin Baykara, Bâbü'r ve Şeybânî Han gibi hükümdarların hem yazarak, hem de teşvik ederek edebiyatın önünü açık tutma gayretleri, sonraki yüzyıllarda da devam etti. Hokand hanlığında Emir Ömer Han, Nâdire Begüm ve Muhammed Ali Han, Hive'de Firuz (Muhammed Rahim Han), hem klâsik tarzda şiirler yazdılar, hem de edebî muhitleri himaye ettiler.

Bu dönem edebiyatına nüfuz edebilmek için hiç şüphesiz tarihten de haberdar olmak gerekir. Bu dönemde yazılan ve bütün Türk dünyası için son derecede önemli olan eserler arasında Ebulgazi Bahadır Han'm Şecere-i Türk ve Şecere-i Terâkime adlı eserlerini zikretmek lâzımdır. Muhammed Yûsuf Münşî'nin Târîh-i Mukîmhânî, Mir-muhammed Emin Buharî'nin Ubeydullâhnâme, Şerefiddin Semerkandî'nin Târîh-i Râkımî, Munis ve Âgehî'nin Firdevsü'l-İkbâl, Muhammedemin Yarakçı'nın Muhîtü't-Tevârih, Melîha Süheylâ'nın İmamkulinâme, Mutribî'nin Tezkiretü'ş-Şuarâ, Semerkandî'nin Müzâkiru'l-Ashâb adlı eserleri, bu dönemle ilgili önemli kaynaklardır. Aynı dönemin tanınmış sanatkârları için Muhammed Nesefî'nin Mazharü'l-Musannifin, Fazlî Namangenî'nin Mecmûa-i Şâirân, Kârî Rahmetullah Vâzih'in Tuhfetü'l-Ahbâb fi Tezkiretü'l-Ashâb gibi tezkirelerde bilgi bulunmaktadır. Turdi Ferâgiy, Babarrahim Meşreb, Hüveydâ, Nâdir, Revnak, Rakım, Andelîb, Mücrim Âbid, Nişâtî, Munis, Emîrî, Gülhanî, Mahmur, Nâdire, Uveysî, Âgehî, Sofî Allahyar gibi yüzlerce şair, eserlerini bu dönemde verdiler.

19. yüzyılın ikinci yarısıyla 20. yüzyılın baş-

larındaki edebiyat, Rusya'nın Türkistan'ı işgal ettiği dönemde teşekkül etti. Edebiyat da elbette bu durumdan etkilenmiştir. Avrupai yenilikler, dünyadaki gelişmelerin gerisinde kalan Türkistan'a Ruslarla birlikte geldi. Türkistan, Ruslar tarafından önce Çarlık döneminde, ikinci olarak da Bolşevikler döneminde işgal edilerek sömürge hâline getirildi. Ancak bu durum asla dile getirilmedi. Bütün kitaplarda, Türkistan'ın önce Çarlık, sonra Sovyet Rusyası'nın sömürgesi olduğunu yazmak yasaklandı.

Uzun bir hazırlık devresinden sonra Çar ordularının 1853 yılında, Hokand hanlığı'nın sınır şehri olan Akmesicid'e girmesiyle Rus işgali fiili olarak başladı. 1865 yılında Türkistan'da Türkistan Askerî Valiliği kuruldu. Böylece mahallî mütegalibenin üzerine bir de müstemlekecilerin zulmü ilâve oldu. 1865'ten 1917 yılına kadar Türkistan'da sömürgecilere karşı irili ufaklı dört binden fazla isyan çıktı. Ancak bu isyanların hepsi, milletler hapishanesi olarak tarif edilen Rusya tarafından kanlı bir şekilde bastırıldı. İnsan, sağ olduğu müddetçe düşünür; esaretteyken daima hürriyeti hayâl eder, bunun için mücadele eder. Bu dönemde hürriyet ve hakikat arzusu, millî zenginlikleri muhafaza etme gayreti ve düşmandan nefret etme duygu ve düşünceleriyle dolu bir edebiyat teşekkül etti. Klâsik edebiyatın son merhalesi olan bu dönemde klâsik gelenek değişmiş, 20. yüzyılın başlarından itibaren aruz vezni de yerini yavaş yavaş heceye bırakmaya başlamıştır. Bunun yanında dünya edebiyatını tanıma ve ilk tercüme faaliyetleri de yine bu dönemde ortaya çıkmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısından Bolşevik ihtilâline kadar geçen dönem içerisinde eser veren edebî şahsiyetler arasında Mukîmî, Furkat, Zevkî, Kâmil Harezmi, Avaz Otari, Anber Atın, İbret, Sofizâde, Münevver Kârî, Behbûdî, Sıdkî Handeylikî, Tevellâ, Avlânî, Hamza, Sadriddin Aynî gibi isimleri saymak mümkündür. Milliyetçilik düşüncesi, bu dönemde, Rus işgaline karşı bir reaksiyon fikir olarak ortaya çıkmış ve 20. yüzyılın başlarından itibaren ilk eserlerini veren Cedid edebiyatının da karakteristik özelliği hâline gelmiştir. Ancak millî ruhda eserler veren Abdurauf Fitrat, Abdullah Kâdirî, Çolpan, Batu, Elbek gibi şair ve yazarların hepsi, 1924'den sonra bütün Türkistan'a hâkim olan Sovyet müstemlekecilik ideolojisine kurban edilerek öldürüldüler.

Komünist Partisi, 1925 yılından itibaren edebiyatı yedeğine alarak Sovyet ideolojisine uygun eserlerin yazılıp yayımlanmasına izin verdi. Bu şart altında dahi bazı sanatkarlar millî eserler vermeye devam ettiler. Bu dönemde, bilhassa dildeki yabancı kelimeleri tasfiye etme ve dilin esasını muhafaza etme çalışmaları büyük önem kazandı. Edebiyat dili, bu çalışmalara paralel olarak değişikliğe uğradı. Konuşma diline yaklaşma, yaşayan dilden faydalanma, Arapça ve Farsçanın tesirinden uzaklaşma, hece vezniyle yazma, şifahi halk edebiyatı mahsûllerini derleme ve neşretme, dünya edebiyatının güzel eserlerini tanıma, tarihî şahıslar ve hadiselerle ilgili edebî eserler kaleme alma, bu dönemin önemli özelliklerindedir.

Özbek nesri de yine bu dönemde modern bir yapıya kavuştu; ilk hikâyeler ve romanlar yazıldı. Kâdirî, Hamza, Çolpan, Fitrat, Aybek, A.Kahhar, H.Şems, P.Tursun, Mirmuhsin, A.Yakubov, P.Kâdirî, A.Muhtar, S.Ahmed, H.Gulam, İ.Rahim, Ş.Hâlmirzayev, H.Tohtabayev, C.Abdullahanov, Ö.Hâşimov, S.Siyayev, M.Mahmudov, Z.A'lem, N.Kabul, T.Melik, T.Murad, A.Muhtar gibi yazarlar, hikâye ve romanlarıyla nesir türünün gelişmesine hizmet ettiler.

Nesirle birlikte Özbek şiiri de hem estetik, hem de muhteva olarak yeni bir merhaleye ulaştı. Dünya edebiyatının klâsik ve modern şiir sanatının pek çok örnek eseri tercüme yoluyla Özbek diline kazandırıldı. Bu dönem şiirinde Çolpan, Hamza, Elbek, Batu, Osman Nasır, Aybek, Gafur Gulam, Uygun, Maksud Şeyhzâde, Mirtemir, A.Muhtar, Zülfiye, M.Babayev, Mirmuhsin, H.Gulam, Şük-Allah, R.Babacan, Şühret, S.Ekberî, C. Cabbarov, Erkin Vâhidov, Abdullah Âripov, H.Şeripov, Erkin Semender, Cemâl Kemâl, M.Ali, Rauf Parfî, Aman Metcan gibi şairler, 1980'li yıllara gelinceye kadar eserleriyle şöhret kazandılar. Son dönemde ise S.Rahman, A.Şîr, A.Kâsimov, T.Cora, Azim Süyün, Ş.Rahman, Muhammed Salih, O. Azim, H.Devran, T.Kahhar, T.Mirza gibi şairler, yeni bir ruhla yazdıkları şiirleriyle tanındılar.

Behbûdî ile başlayan tiyatro edebiyatına ise Hamza, Fitrat, Çolpan, Kâmil Yaşın, Ziya Said, N. Seferov, Uygun, S.Abdullah, Tuygun, B. Rahmanov, Hurşid, Aybek, İ.Sultan, H.Âlimcan, Maksud Şeyhzâde, Abdullah Kahhar, H.Gulam, Şük-Allah, S.Azimov, Ö.Ömerbekov, A.İbrahimov, Ş. Başbekov, Meşreb Babayev gibi kalem sahiplerinin büyük hizmetleri geçmiştir.

